

ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті висвітлено психологічні особливості феномену тюремної дезадаптації людини, яка в умовах позбавлення волі зазнає численних психологічних деструкцій. Розкрито специфіку пенітенціарної субкультури, яка відіграє негативну роль в існуванні ув'язненої особи.

Ключові слова: пенітенціарна система, тюрма, дезадаптація, депривація, позбавлення волі, тюремна субкультура.

Мудрак І. А. Психологическое изучение феномена пенитенциарной дезадаптации личности в условиях лишения свободы. В статье отражены психологические особенности феномена тюремной дезадаптации человека, который в условиях лишения свободы испытывает многочисленные психологические расстройства. Раскрыта специфика пенитенциарной субкультуры, которая играет негативную роль в жизнесуществовании заключенных лиц.

Ключевые слова: пенитенциарная система, тюрьма, дезадаптация, депривация, лишение свободы, тюремная субкультура.

Mudrak I. A. Psychological Study of the Phenomenon of Prison Desadaptation of Personality in the Conditions of Imprisonment. The psychological features of the phenomenon of prison desadaptation of man, which in the conditions of imprisonment tests numerous psychological disorders, are reflected in the article. The specific of prison subculture, which plays a negative role in життєіснуванні of the celled person, is exposed.

Key words: prison system, prison, desadaptation, deprivation, imprisonment, prison subculture.

Постановка наукової проблеми та її значення. Адаптація особистості в пенітенціарній системі взаємин відбувається надзвичайно складно, адже там існує своєрідна тюремно-табірна субкультура, що включає елементи загальноновизнаної культури і специфічні прояви кримінальної субкультури, основу якої складають переважно неформальні стосунки, що будуються на неофіційних нормах («поняттях»). Тому культивуються численні форми (здебільшого травмогенні і спотворені) міжособистісного спілкування, які зумовлені такими основними формами пенітенціарної девіантності, як злісні порушення порядку відбуття покарань (вживання спиртних напоїв і наркотичних речовин, постійні агресивні загрози для життя, знущання, непокора

представникам адміністрації, іноді навіть убивства, втечі та інші злочинно орієнтовані девіації). Стихійно-імпульсивний і ситуативний характер агресії та злочинів, які здійснюють переважно за мотивами, що болісно й деструктивно торкаються особи засудженого, істотно гальмує просоціальний вектор виправлення та психореабілітації.

Тривожними і загрозливими факторами є те, що, з одного боку, тюремно-табірну субкультуру активно сприймають, засвоюють і розвивають та вдосконалюють засуджені, які вперше потрапили до виправної установи, а з іншого – все більше проявляється тенденція виходу цієї субкультури за межі пенітенціарної системи, що негативно й асоціально впливає на культуру суспільства загалом. Окреслена тенденція небезпечна насамперед тим, що все частіше через молодіжний максималістський спротив і неприйняття державних норм відбувається їх підміна неформальними, девіантно-делінквентними «нормами», які служать своєрідним способом самовираження і ствердження не лише у людей, що пройшли через виправні установи, а й у легко схильних до впливу та соціально недосвідчених частин сучасної молоді [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Вивчення характеру і специфіки впливу пенітенціарної системи на девіантну поведінку засудженої людини (а опосередковано й молоді із «групи ризику») потрібне й актуальне передусім з міркувань соціальної профілактики як вироблення превентивних тактик і стратегій мінімізації всіх зазначених негативів. Разом із дотриманням режиму функціонування установ виконання покарань основними стратегіями мінімізації пенітенціарної девіантності є різноспрямована ресоціалізаційна (психореабілітаційна, рекреаційна, реадаптаційна та ін.) діяльність; збільшення кількості засуджених, яких залучають до суспільно корисної праці; організація навчання у виправних установах затребуваних у суспільстві спеціальностей; культурно-масова і релігійно-просвітницька діяльність, що включає залучення і недержавних організацій (у тому числі різних релігійних конфесій); залучення інноваційних ревіталізаційних технологій, зорієнтованих на реадаптацію ув'язнених до норм просоціальної моралі.

Мета статті полягає у встановленні психологічних особливостей пенітенціарної дезадаптації людини в умовах позбавлення волі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Феномен злочинності як тотальної індивідуальної та соціально-психологічної дезадаптації досліджували на філософсько-психологічному рівні А. Кетле, Ч. Лом-

бродо, Г. Тард, З. Фройд, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Р. Парк, Р. Мертон та ін. Девіантологічний підхід до вивчення пенітенціарної системи і власне психологічні аспекти девіантної поведінки засуджених аналізували Ю. Клейберг, І. Башкатов, Є. Змановська, В. Медведєв, В. Синьов та ін. Тюремно-табірну субкультуру досліджували О. Баграєва, О. Ефімова, А. Олейник, Ю. Александров та ін. Суїцид, втечі з в'язниці як форми девіантної поведінки засуджених висвітлено у працях Я. Гошовського, В. Синьова, В. Кривуші, О. Стуканова, О. Цоя та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Пенітенціарна девіантність розглядається як вид відхиленої поведінки, що склався історично і притаманний особам, які перебувають у пенітенціарних установах. Пенітенціарна девіантність включає: а) вчинки, дії, які не відповідають офіційно встановленим нормам у суспільстві; б) вчинки і дії, що не відповідають встановленим правилам внутрішнього розпорядку виправних установ, заснованих на вимогах Кримінально-процесуального кодексу України. Пенітенціарна девіантність проявляється в багатьох явищах тюремно-табірної життєдіяльності, а найхарактерніші форми її прояву – це існування неформальних норм тюремно-табірного соціуму; наявність специфічної мови – тюремно-табірного жаргону; татуювання; неформальний ієрархічний поділ засуджених. Ведучи мову про психобіологічні передумови асоціальної та антисоціальної поведінки, кримінологи й пенітенціарні психологи мають на увазі різні патології, відхилення в розвитку організму і психіки, що зумовлені спадковим або вродженим характером, які виникають під впливом несприятливих умов життєдіяльності індивіда та гальмують процес його соціалізації, процес засвоєння індивідом просоціальних програм власного розвитку. Як відомо, психічні аномалії включають психопатію, олігофренію у формі дебільності, алкоголізм, наркоманію, залишкові явища черепно-мозкових травм, органічні захворювання центральної нервової системи. Загалом усі вони не є безпосередніми причинами злочинних дій, а здебільшого зумовлюють соціальну дезадаптацію, що проявляється в неадекватних формах самоактуалізації та у різнотипних конфліктах із соціальним макро- і мікродовкіллям.

Важливими детермінантами девіантності вважаються різні порушення в діяльності організму, що виникли в період внутрішньо-утробного розвитку, пологів, у дитячому і ранньому дитячому віці (у тому числі від черепно-мозкових травм, загальносоматичних та інфек-

ційних захворювань); яскраво виражені, починаючи з дитячого віку, невропатологічні риси і патохарактерологічні реакції (надмірна крикливість, плаксивість, підвищена уразливість, примхливість, афективність, дратівливість, постійне занепокоєння, порушення сну, мови тощо); захворювання на алкоголізм; явища фізичного інфантилізму (млявість, швидка стомлюваність, знижена працездатність тощо) або виражене відставання у фізичному розвитку, включаючи дефекти зовнішнього вигляду; знижений рівень інтелектуального розвитку, що створює труднощі у спілкуванні з однолітками, вихователями, у навчанні і праці, що ускладнює здобування необхідної інформації та соціального досвіду [1; 2; 5; 6].

Асоціальна й антисоціальна (делінквентна) протиправна поведінка пов'язана з такими дефектами соціалізації: 1) дефекти в організації виховання, що призводять до розвитку антисуспільної орієнтації й асоціальної мотивації; 2) дефекти в розумінні і виконанні соціальних ролей, що призводять або до заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значимості, або до відхилення від виконання ролі; 3) дефекти в системі спілкування (звуження кола спілкування у групі зі злочинною поведінкою, неможливість і депривація задоволення потреб в емоційному контакті, самоствердження тощо); 4) дефекти індивідуального соціального досвіду, що залежать від помилок у вихованні, специфіки спілкування (наприклад, у родині), засвоєння норм асоціальної поведінки як негативних моделей для ототожнення; 5) дефекти соціального контролю, що залежать від недостатньо ефективної діяльності родини, навчально-виховних і виробничих організацій, правоохоронних органів; 6) дефекти соціальної адаптації, що відображають, зокрема, процеси міграції та урбанізації [2; 4; 5].

Отож, поведінка, що відхиляється від уставлених норм, є результатом несприятливого психосоціального розвитку і порушень процесу соціалізації та проявляється в різних формах дитячо-підліткової дезадаптації. Дитячо-підліткова дезадаптація виявляється у складності засвоєння соціальних ролей, навчальних програм, норм і вимог соціальних інститутів (сім'ї, родини, школи тощо), які виконують функції соціалізації. Залежно від природи і характеру дезадаптації виділяють патогенну, психосоціальну й соціальну дезадаптацію, що можуть бути представлені як окремо, так і у складному сполученні.

Патогенна дезадаптація викликана відхиленнями й патологіями психічного розвитку та нервово-психічних захворювань, основою яких є

функціонально-органічні ураження центральної нервової системи. У свою чергу, патогенна дезадаптація за ступенем і глибиною свого прояву може мати стійкий, хронічний характер (психози, епілепсія, шизофренія, олігофренія тощо), в основі яких серйозні органічні ушкодження центральної нервової системи. Серед форм патогенної дезадаптації окремо виділяють проблеми олігофренії, соціальної адаптації розумово відсталих дітей. В олігофренів немає фатальної схильності до злочинів. За умов адекватних до їхнього психічного розвитку методів навчання і виховання вони можуть засвоювати визначені соціальні програми, отримувати кілька професій, працювати в міру своїх можливостей і бути корисними членами суспільства. Однак розумова неповноцінність цих дітей безумовно робить важкою їхню соціальну адаптацію і вимагає спеціальних соціально-педагогічних умов та корекційно-розвивальних програм.

Психосоціальна дезадаптація пов'язана зі статевими й індивідуально-психологічними особливостями дитини, підлітка, що зумовлюють їхню помітну нестандартність, важковиховуваність і потребують індивідуального психологічного підходу, а в окремих випадках – спеціальних корекційних психологічних програм. За своєю природою різні форми психосоціальної дезадаптації також можна поділяти на стійкі і тимчасові, мінливі форми. Стійкі форми психосоціальної дезадаптації можуть виникнути через симбіоз таких індивідуально-психологічних особливостей, як акцентуація характеру, неадекватна самооцінка, порушення емоційно-вольової й емоційно-комунікативної сфери (недостатня емпатія, розгальмування або патологічна сором'язливість тощо). До тимчасових мінливих форм психосоціальної дезадаптації належать насамперед психофізіологічні особливості кризових періодів розвитку і криза підліткового віку. Усе це робить підлітковий вік дуже важким як для тих хто його оточує, так і для самого підлітка, призводить до різних і зазвичай тимчасових проявів дезадаптації. Тимчасові форми психосоціальної дезадаптації можна також викликати різними конфліктними ситуаціями у школі, вдома, з однолітками, переживаннями першої закоханості та іншими проблемами зони актуального розвитку і специфіки провідного виду діяльності підлітка.

Соціальна дезадаптація проявляється в порушенні норм моралі і права, в а- й антисоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, референтних та ціннісних орієнтацій, соціальних установок людини.

Залежно від ступеня і глибини деформації процесу соціалізації можна виділити дві стадії соціальної дезадаптації підлітків: педагогічну й соціальну занедбаність. За умов педагогічної занедбаності, незважаючи на відставання в навчанні, прогулювання уроків, конфлікти з учителями й однокласниками, у підлітків не спостерігається різкої деформації ціннісно-нормативних уявлень. Для них високою залишається цінність праці, вони орієнтовані на вибір і отримання професії (як правило робітничої), небайдужі до думки оточення, у них збережені соціально значимі референтні зв'язки та неістотно видозмінена аксіологічна система.

За соціальної занедбаності разом з антисоціальною поведінкою різко деформується система ціннісно-нормативних уявлень, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, формується негативне ставлення до праці, установка і прагнення до нетрудових доходів та «красивого» життя завдяки сумнівним і незаконним засобам до існування. Їхні референтні зв'язки й орієнтації також характеризуються глибоким відчуженням від людей і соціальних інститутів з позитивною соціальною спрямованістю.

Однак і серед неповнолітніх, і серед дорослих злочинців кількість осіб з чітко сформованою антигромадською системою цінностей та негативними ціннісно-нормативними уявленнями досить незначна. Значна частина людей зі злочинною поведінкою все ж зберігає уявлення про загальнолюдські цінності і норми моралі, однак через різні причини не може керуватися цими нормами у своїй поведінці або виправдовує себе і свої соціальні відхилення різними захисними мотиваціями.

Істотну роль у пенітенціарній дезадаптації відіграють психологічні особливості переживання стресу в умовах тюремної соціальної депривації. Аналіз стресогенних чинників, що визначають психічний стан ув'язненого під варту, показує, що переживання психологічного стресу неминуче для кожного індивіда, що виявився в ізоляції, тому тюремний стрес, пов'язаний із примусовим утриманням у слідчому ізоляторі чи іншій пенітенціарній установі, негативно впливає на психіку індивіда і за несприятливої динаміки сприяє появі різних форм деструктивної поведінки. Як стабілізуючий чинник, що визначає характер переживання пенітенціарного стресу, виступає механізм подолання стресу або копінг-стратегії, однак їх, на жаль, досить рідко застосовують засуджені. Поглиблений аналіз параметрів стійкості

людини до пенітенціарного стресу представляє ранню профілактику деструктивних форм поведінки в умовах тюремної соціальної депривації. Традиційно в пенітенціарній (виправно-трудовій) психології виділяли такі типи засуджених: актив – особи з вираженою позитивною спрямованістю, які характеризуються активною участю в трудовому процесі, ініціативним ставленням до навчання, ретельністю у виконанні доручень, позитивним впливом на інших членів групи; резерв – засуджені, які беруть участь у трудовому процесі, навчанні, але поведінка їх характеризується незначною ініціативністю; пасив – засуджені з невизначеною спрямованістю, які вагаються у виборі стратегії та тактики своєї поведінки, а їхні вчинки значною мірою залежать від ситуації; засуджені з негативною спрямованістю – ті, для кого характерні порушення режиму, негативне ставлення до будь-яких форм позитивного впливу, підвищена конфліктність. Саме віднаходження механізмів і способів гармонізації взаємин між усіма групами засуджених може істотно знизити рівень особистісної дезадаптації та девіантності кожного з них. У пенітенціарних закладах, окрім законної каральної, виправної суті, виокремлюють і таку функціональну внутріпсихологічну реальність, в якій панує потворна практика тотального ізоляціонізму, «закон» кулака, сили, гумового кийка, культивування різновидової депривації тощо. Як відзначає знаний фахівець у галузі пенітенціарної психології Е. Готман, у різнотипних закритих установах (тюрмі, колонії, казармі, сиротинці тощо), які названо «тотальними закладами», процес ресоціалізації може бути ускладнений поєднанням різних форм соціальної, психічної та патогенної дезадаптації окремих депривованих осіб, що потребує залучення засобів медико-психологічного реабілітування для вирішення проблем психосоматичного чи нервово-психічного походження [8].

Російські дослідники проблеми О. Димитров і В. Сафонов, розкриваючи типові психічні стани ув'язнених, стверджують, що майже всім їм притаманне домінування очікування, надії чи безнадії, приреченості, незахищеності чи уявної захищеності, суму, нудьги, апатії, фрустрації та інших депресивних станів [2].

Вітчизняний учений С. Яковенко в «Робочій книзі пенітенціарного психолога» вказує, що більшість засуджених небезпідставно можна віднести до категорії «складних» клієнтів, адже вони терміново потребують ефективної психологічної допомоги. Її надання повинне відбуватися з урахуванням того, що «психологічна допомога має бути

доступною (територіально, матеріально й інтелектуально); своєчасною (оперативною), адекватною стадіям переживань клієнта та перебігу ситуації; диференційованою стосовно різних категорій засуджених (за віком, статтю, освітнім рівнем, видами режиму, терміном покарання та кількістю судимостей); систематичною (не зводиться до поодиноких акцій); комплексною, спрямованою не на усунення окремих симптомів чи аспектів проблеми, її мають надавати компетентні спеціалісти (при потребі – не тільки психологи, а й психіатри, соціальні працівники чи юристи); необхідною і достатньою за обсягом, орієнтованою на максимальне використання клієнтом власних сил, підвищення його компетентності та відповідальності за власне життя; спрямованою на максимальний розвиток особистості, який розглядається як мета і головний результат психологічної допомоги; варіативною, подаватися методами, сприйнятливими для клієнта» [3, 98].

Я. Гошовський вважає, що однією з найпомітніших і найнебезпечніших ознак пенітенціарної дезадаптації є самогубство серед колоністів. Вони досить часто проявляють «демонстративно-протестуючу суїцидальність» як схильність депривованих підлітків, що перебувають на найнижчих щаблях неофіційної ієрархії, показувати поведінку, яка здебільшого зорієнтована не на реальне самогубство, а на показну, позірну протестність. Учений вважає це своєрідним останнім «криком душі», яка захлинається у деприваційній каламуті пенітенціарної установи і з ризиком для здоров'я вдається до крайніх заходів – намір до скоєння або й реальна спроба самогубства здебільшого через несмертельного пошкодження, перетинання вен і артерій або методом афіксії. Тому спонукально-мотиваційна сфера підлітків-суїцидентів має на меті привернути до себе увагу, викликати жаль, співчуття, гуманніше і поблажливіше ставлення з боку депривуючого оточення (адміністрація, вищі за статусом однолітки, «імунітивні інші»). Стан цих підлітків викликаний переживаннями образи, самотності, відчуженості, знехтуваності тощо. Страх перед покаранням, ганьбою, глузуванням, приниженням, брутальним ставленням до власної особи, неможливість бути зрозумілим, акцептованим, афілійованим є основними мотиваційними настановками депривованих підлітків. Суїцидальність у їхній поведінці спричинена ізоляційним режимом, розлукою з батьками, рідними або пов'язана зі смертю когось із референтних осіб. Загалом, на думку дослідника, підлітки-суїциденти, демонструючи іноді «вдавану ресоціалізаційну готовність», важко і складно піддаються психореабілітаційним і корекцій-

ним впливам, тому їхня ресоціалізація потребує задіяння інноваційних технологій, однією з яких може стати медіально-рефлексійний тренінг, побудований на гуманістично-розвивальних засадах генетичної психології з урахуванням синергетичної суті та механізмів ампліфікації як збагачення, підсилення й поглиблення психічного розвитку дитини та непригнічення її особистісного становлення [1].

Культурна і релігійно-просвітницька діяльність сприяє духовному й моральному розвитку засуджених, зростанню корисної ініціативи, виправленню, формуванню здорових стосунків між засудженими та їхній участі у вирішенні питань організації побуту, дозвілля тощо. У процесі організації культурно-масової роботи слід враховувати індивідуальні особливості й характер засуджених, адже будь-яка робота із засудженими може проводитися в індивідуальній, груповій або масовій формі, тому важливо, щоб виховні можливості цих форм використовувалися максимально ефективно. Якісна організація і проведення культурно-масових заходів у виправних установах сприяє формуванню світогляду засуджених, розширює їх кругозір, дає певні культурні знання. Слід відзначити, що серед усіх культурно-масових заходів найбільший інтерес у засуджених-чоловіків викликають різні спортивні змагання і заняття спортом (футбол, важка атлетика, настільний теніс тощо). Для зниження кількості складнощів, конфліктних ситуацій і непорозумінь між засудженими та священнослужителями потрібна спеціальна підготовка священників до роботи в умовах замкнутого пенітенціарного простору. Подібна потреба зумовлена ще і тим, що деякі священники самі признаються, що бояться і не хочуть працювати із засудженими. Священники, що приходять до виправних установ для відправлення релігійних культів або обрядів, мають бути ознайомлені з особливостями життєдіяльності в пенітенціарному соціумі, традиціями і системою неформальних норм, з особливостями взаємин засуджених один з одним та зі співробітниками колонії, тобто володіти розгалуженою соціально-психологічною інформацією про весь контингент.

Висновки. Традиційно основними стратегіями мінімізації пенітенціарної девіантності є залучення засуджених до суспільно корисної праці, організація у виправній установі здобуття засудженими освіти або професії, культурно-масова діяльність, а також релігійна проосвіта засуджених, ознайомлення з основами релігії й атеїзму, виховання віротерпимості тощо.

Адаптація засуджених до нових умов життєіснування в пенітенціарному соціумі відбувається з різною інтенсивністю звикання та є поєднанням добровільного і примусового залучення до соціального середовища, до основних сфер діяльності пенітенціарної установи. Найважливішим і найскладнішим для засудженого є початковий період перебування в ув'язненні. Повільно відбувається звикання до замкнутого простору, матеріально-побутових і санітарно-гігієнічних умов, до втрати зв'язку з рідними і близькими, тоді як дещо легше і швидше засуджений адаптується до розпорядку дня, процедури догляду, специфічних стосунків з адміністрацією й охоронцями. Загалом тюремно-табірна субкультура, що склалася та існує в пенітенціарних установах, є вже апріорі девіантною, оскільки більшість її носіїв скоювала злочини, а сам процес виправно-трудового перевиховання базується на зовнішньо позитивних і необхідних умовах позбавлення волі, які на внутрішньому рівні є деструктивно-психологічними, оскільки депривують та ізолюють особу, яка скоїла злочин і відбуває покарання, штовхаючи її в систему тюремної субкультури, що насичена агресією та іншими спотвореними й негативними формами людського співіснування.

Потрібно враховувати, що психіка засуджених (психічні стани, психічні процеси, психічні властивості) характеризується певною загальною динамікою, а отже за умови надання кваліфікованої ресоціалізаційної допомоги цілком можливі успішні просоціальні зміни їх поведінки. Слід терміново розробити стратегії мінімізації пенітенціарної девіантної поведінки, які зводяться до ефективної організації трудової діяльності й освіти засуджених, а також провести систему культурно-масових, релігійно-просвітницьких ресоціалізаційних заходів.

Список використаної літератури

1. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості / Я. Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
2. Димитров А. В. Основы пенитенциарной психологии : учеб. пособие / А. В. Димитров, В. П. Сафронов. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. – 176 с.
3. Робоча книга пенітенціарного психолога / за заг. ред. В. М. Синьова, В. С. Медведєва. – К. : МП «Леся», 2000. – 224 с.
4. Синьов В. М. Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудової колонії / В. М. Синьов, В. І. Кривуша // Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді. – К. : А.Л.Д., 1995. – С. 6–18.

5. Синьов В. М. Проблема збереження психічного здоров'я неповнолітніх засуджених / В. М. Синьов, В. І. Кривуша // Реформа навчально-виховного процесу у виховно-трудовах колоніях: теорія і практика : матеріали пед. читань, 13–14 черв. 1994 р. м. Самбір. – К. : РВВ КІВС при УАВС, 1995. – С. 12–17.
6. Синьов В. М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. М. Синьов [та ін.]. – К. : МП «Леся», 1997. – 272 с.
7. Система индивидуальной воспитательной работы с осужденными в ИТУ : учеб. пособие / под ред. А. П. Северова. – Домодедово : ВИПК МВД СССР, 1989. – 280 с.
8. Gottman E. Ayle / E. Gottman. – Frankfurt-a-M., 1973. – 270 s.